

ARABAREN ARABERA

Autoritate ohoragarri eta maitagarriak, arabar herriaren ordezkariak, euskaltzainburua, euskaltzainak, andere eta jaunak, adiskideok,

Nire txostena irakurtzen hasi baino lehenago, haren laburpen bat egingo dut gazteleraz:

Mis palabras en euskera se contienen en una intervención que titulo “Arabaren arabera”/”A la manera de Álava”.

Tratan, en esencia, del idioma o idiomas que moldean la expresión del modo de ser de los habitantes de un territorio, lenguaje del que es huella o testimonio la toponimia.

Luego desgrano brevemente el rosario de personas que trabajaron a favor del euskera en Álava en los últimos 90 años, los de Euskaltzaindia, a una con los euskaltzales referidos ya por Patxi Uribarren en la precedente, cálida y documentada intervención.

Finalmente recorro la toponimia alavesa, principalmente la fitonimia, por serme más conocida gracias a la Diputación Foral de Álava y a los alaveses, que han permitido mi trabajo en esa institución durante años en su Servicio de Montes. En esa toponimia se observa, como indica el académico y amigo José Luis Lizundia, que las formas idiomáticas del euskera se distribuyen fundamentalmente por meridianos. Ahí están los nombres de Dallo y Dulantzi con los similares navarros de Allo y Urantzia, Aretxabaleta (Vitoria-Gasteiz y Alto Deba), Birgara (Álava) y Bergara (Gipuzkoa), Hermua (Ermua en Bizkaia), Arratzu(a) (Álava y Bizkaia), Basauri y Busturia (Treviño y Bizkaia), Gernika (despoblado en Zigoitia), Dibina o de Ibiña (Álava), con sus réplicas de Ipiña (Zeanuri) e Ibinaga (Ibarrangelu) en Bizkaia, Lezama y Zoilo o Zollo (Álava y Bizkaia), así como Lujaondo o Luiaondo frente a Luju o Loiu.

Tras esta breve puesta en escena en romance castellano, vamos ya a la exposición en euskera:

Nire hitzak txosten batean bildu ditut eta txosten horretan Araban euskarazko toponimian aurkitzen ditugun orokortasun eta berezitasunak azaldu nahi dizkizut. Txostenaren titulua hauxe da: ARABAREN ARABERA.

Araba lehenengo aldiz zeharkatzen duzunean, batez ere Arabaren nukleoa den Arabako Lautada bada zeharkatua, lurralde grisa dela pentsa zenezake, monotonoa, ez gatz eta ez berakatz.

Baina gauza askorekin gertatzen den bezala, lehenbiziko inpresio honen ondoren, aurreko begiradan ikusi ez zenuen ondasun franko aurki dezakezu, Arabako izaerari lotuta daudenak, behin eta berriz Arabari zorrotz begiratu gero.

Lurralde baten izaera zertan datzan galdetzen baduzu, erantzun luzea emateko abagunea zenezake. Baina hitz baten bitartez izaeraren itxura azaldu nahi badugu, erantzuna erraz laburtuko genuke: mintzairan. Mintzairan edo mintzaireretan ager daiteke lurralde baten izaera. Edonork daki mintzaira soila ez dela izaera; izaera barruko eta kanpoko alde askok osatzen dutelako. Baina mintzaira izaeraren moldea dela onartzea ez zekigun harrigarria izango.

Lurralde guztien historia luzea izan da eta konplexua gainera. Eta Arabarena, bere itxura xumean, kolore askotakoa izan dela ez da zail ikustea.

Gaurko azalpen honetan toponimiari begiratu diot, esan dudan konplexutasun horrek toponimian begi-begitara jotzen baitigu. Araban, beste kultura mugan izandako tokietan maiz gertatu den bezala, toponimiari begiratu dion pertsona aztertzaile asko topa dezakegu. Horrela Araban euskaltzale gehienak toponimiazale izan ditugu. Alor honetan, Onomastikan eta toponimian bereziki, gailen genuen gure maisu izandako Henrike Knörr lagun mina eta, lehenengo eta behin, bihoa harentzat gure gogorapen beroa.

Patxi Uribarrenen azalpenean Araban euskararen alde zuzen eta egoki lan egin duten euskaltzaleen glosa loriotsu eta ederra entzun ondoren, iragango mendean euskal toponimian eta horren ondoko ahaleginetan aritutako beste pertsonen aipamen berezia egitea merezi du, nire ustez. Hona ba hemen euskalgintza lan horretan izandako izen batzuk:

Lehenengo eta behin Gerardo López de Gereñu Galarraga, berak urte luzez bildutako toponimo kopuru itzel eta baliotsuarengatik euskaltzain ohorezkoa izendatua, Arabako toponimia biltzen eta garai hartako ingurua argazkitan hartzen bere bizitzaren zati betegarriena eman zuena. Toponimiarekin jarraituz, hor izan genuen Gorbeipean Julian Olabarria Sautu, Zuiako edertasunak euskararen aztarnaz atontzen jakin zuena. Toponimia ahazteke, euskalgintzan ari izandako beste izen aipagarriak datozkit burura: Peli López Presa, euskararen alde egin zituen ahaleginetan eta euskarazko klaseak giro atseginean ematen puntako gizona izandakoa, Isidor Baztarrika Munduate, euskaltzain urgazlea, gizon abegikor eta erakargarria, beneditarrek zaintzen duten tokian tokiko

kulturaren aberastasuna sendo landu zuena eta Araban Estibalizko Priorea izan zen urte haietan euskararen sostengu eta zabalkundean habe nabarmena izan zena, adiskide min eta betikoa, zuretzat gure gomuta beroena, Federico Barrenengoa Arberas, euskaltzain urgazlea, amurriotar zindo eta atsegina, Deustuan bizitakoa, Aiarako historiaz eta euskararen erabileraz neke eta lan ari izandakoa, orain urte gutxi utzi gaituena eta azkenik Peli Martin Latorre, zorionez gurekin dirauena, euskaltzain urgazlea, miñoi lerdena izandakoa eta bere itxuran prestutasun hura gorde duena, hemengo instituzioan Kulturaren Diputatua izan zena, Arabako artxiboetan euskararen izaera arakatzen eta kanpoko bizitzara hizkuntza eramaten lagun izan duguna; zorionak zuri, Peli.

Honekin Henrike Knörren garaikoen artera iristen gara eta Henrikek berak hain sakon goldetutako euskal ildoari jarraituz, hemen dugu nabari eta pozez gurekin gaur Patxi Uribarren Leturiaga aramaioarra, arabar euskaltzain oso bakarra gaurko egunean eta era berean izen-biltzaile adoretzu eta nekaezina; Arabaren ikurra zurekin daramazu beti Euskaltzaindian, Patxi; Arangiotik Toloñoraino eta Lerondik Legunberaino. Gurekin dugu gaur hemen ere toponimiaren sena ia beraren barne eginda, urte andana luzez leku izenak xurgatu dituen langile fin eta jakintsua zaigun Jose Antonio González Salazar adiskidea. Bere alboan dauden beste langile sutsu batzuk izan ditugu lagun: Aingeru Ibisate Lozares eta Jose Mari Sedano Laño, besteak beste. Haiekin batera eta Henrikeren ondotik datorkigun saga eder eta sasoikoa ageri agerian dakigu bultza zori onean: Patxi Salaberri Muñoa, Gidor Bilbao, Pruden Gartzia, Roberto González de Viñaspre, Elena Martínez de Madina, Felix Mugurutza eta abar luze bat. Ni ez naiz nor horien gorapena egiteko ni baino gorago ikusten baititut hegan.

Lehen esan dudanez, toponimian hizkuntza baten historia eta aldaerak aurki eta azter ditzakegu, egokiz egoki; egokitasun horrek, hala ere, azterketa luze eta sakona eskatzen du eta behin baino gehiagotan toponimoen esanahia berraztertzea eta izenen transkripzioan lirartekeen hutsuneak betetzea ere bai.

Gaurko nire azalpen mugatu honetan, XVIIIgarren mendean libertateari kantatzen zion Sabandoko J. B. Gamiz poetaren txori hura bezala abarrez abar mugituko naiz, egungo azalpena arin izan dakigun, arintasunak arinkeriara eramanez ez nazan nahi izanez.

Orokorrean hartuta, Araban aurkitzen dugun toponimia Euskal Herriko mendebaldekoan sailka genezake (horra hor Asparrena izena bera, Arabako ekialdean izan arren), baina badira aldaketa interesgarri asko sortaldetik sartalderaino. Gehienetan Arabako toponimia meridianoz meridiano doa aldatzen, kasu batzuetan aldiz errepikatzen.

Ekialdean, mendialdean batez ere, nafar kutsua gorde da; Lautada ekialdeko soroetan Gipuzkoako Goiherrikoa sumatuko dugu, honantzagoko soloetan Deba Garaikoa eta Gasteiz inguruan arabera propioa generitzakeena aurkituko dugu, goi bizkaierarekin antza duena; azkenean eta mendebaldeko lurretan, Aiara Lurraldean eta horren inguruan, mendebaldeko bizkaieraren aztarnak ikusiko ditugu.

Adimenaren alorretan hasiz gero, has gaitzen Eliza izenarekin. Elizmendiko Andre Maria dugu Kontrastan (Harana haranean), Elizazpi Iburgurenen (Asparrenan), gero Eleizbular saroi baten toponimoa ikusten dugu Larreko mendietan, Barria komentua izandakoa eta gaur Leispar izenpean gordeta dirauena, Aramaion berriz Elexaurre eta Elexoste baserriak dauzkagu eta Amurriora bagoaz, onura publikoko mendien Katalogoan 1 numeroa daraman mendiaren izena Elexazahar omen zen, orain ehun urte egindako katalogoan Lejazar idazkeraz agertzen bada ere.

Harri eta herriz ari bagara, ekialdetik mendebalderantz hor daukagu Araiako harkaitzen artean Gartzabal bat, gero Barrundia parean, Gipuzkoako aldean, Gatzagako mendian Deba ibaia sortzen den arroan Arkamo dena, hurrengoan Kuartango eta Lakozmonte edo Lukusmonte banatzen dituen Karkamu edo Karkamo mendizerra eta azkenean Gobia Haranean goititzen den Karria Haitza edo Karriaren Harria litekeena, beharbada. Gesaltza-Añana eta Atiega edo Ateagako mendi bat Peña Amil deitzen da. Iparralderago joanda eta Nerbioiko ur-jauziaren ekialdean aurkitzen den amilburuari Peña Ebana deritzate; ebana, ebagia alegia.

Beste izen esanguratsu bat aurkitzen dugu basoaren oinondo edo arbola gazte eta lerdinak biltzen dituenen: Zara eta Txara binomio ebolutiboan. Zara forma toponimo hauetan ikusten dugu: Zaraona (Armentian), Zarandi (Buradon Gatzagan), Zarandona (Letonan), Zarasabela (Erroitegin, hangoek azken urteotan “San Isabela” zeritzaten Zarako sabel horri), Zarate (Zuian dagoen herria, Arangion mendate bat). Txara, beste aldetik, izen hauetan: Txara (Aspurun eta Baranbion), Txarabitana (Apinaizen), Txaradoi (Iburgurenen), Txaraduia (Hermuan).

Araban, arboladiak edo landarediak ez dira orokorrean -di atzizkiaz bukatzen, -dui eta -doiz baizik, salbuespen batzuk direla medio. Hala nola: Ameztoi (Baranbio, Laudio eta Ozetan), Arestuia (Izartzan), Artadoia (Korresen), Artaduia (Okinan), Azkardui (Olanon), Azkarduia (Axpuru-Narbaxa eta Okinan), Bagaduia (Ibisaten), Pagadoi (Legutiano-Otxandion), Pagaduia (Gometxa, Landa eta Madarian), Gaztañadoia (Aramaioko Arriolan), Idui (Gereñun), Iduia (Araian), Ilarduia (Asparrenako herria), Intxaurdi (Amurrio eta Domaikian), Intxaurte (Bilodan), Intxaurti (Letonan), Intxerdui (Asparrenako

Ametzagan), Intxurduia (Apodakan), Kereztui edo Keristi baserria (Arexolan), Leixardoia (Gantzagan), Lizardui (Albeizen), Otadoia (Bizkaitarren otadoia, Oletako Albinagoian), Sagardoia (Arraga-Ibarran), Sagardui (Etxabarri-Urtupiñan), Sagarduia (Lagran, Mendiola eta Urizaharrean), Sagastuia (Araia, Garaio, Olano eta Ozetan), Urkidoi edo Urkidui (Araia-Zalduondon), Zumadui (Albeizen).

Badira landaredi batzuk zein landareri aplikatzen zaion ez dakizkidanak: Gaztazapadoi (Araian), Ikalardoia (Korresen), Kapildui (Arluzean), Kapilduia (Berroztegietan) eta beste.

Aniztasun bukaera horiek, -doi, -dui direnak, aspaldikoak direla ematen dute. Kasu batzuetan -di aniztailea ere agertzen da Araban; nabariago gertatzen da amaiera hori fruitudun arboladiak badira edo euskaraz arestira arte mantendu diren herrietan egin diren aldaketa fonetikoak direla medio. Honela ikusi ditugu lehen Intxaurdi eta Intxaurti, eta hor daude Intxausti (Barrundian), Sagasti (Bitoriano, Gereña, Lukiano eta Marietan), Sagastietia (Nafarraten), Sagastilepo (Kontrastan), Sagastitxua eta Sagastizabal (bi baserri Aramaion). Okoiztako Gorostitza auzoaren hurbil bazen baso bat (gaur zelaiak eginda) Zuzundui zeritzana; orain Susundi deritzate; beste Susundi bat Zaraten dago. Legutianon berriz Lertzundi dago. Zuzun, susun, lertzun, lertxun horietan, haize finak hostoak nabari dardarkatzen baititu eta orri-ikara duen *Populus tremula* arbola horrek euskaraz onomatopeiazko izenak hartu ditu.

Kontrastako Sagastilepo harek ekialdeko usaina dakarkigu Arabara. Beste lepo bat agertzen zaigu Araian, Gaztolepo. Araiaiko bertako Urkidoi toponimoak Zuberoko Burkidoi direnak dakarzkite burura eta bada izen bitxi bat Zigoitian urkiari deitzeko, oraintxe arte erabilitakoa: epurki, hain zuzen. Epurki, burki.

Urkiaren bueltan gabiltzalarik, Urkilla dugu mendizerra bat Arabako ipar-ekialdean. Urkila toponimo bat badago Lapurdiko Zaran, Urkillaga Ataunen eta Urkillu Antzuolan, azken bi hauek Gipuzkoan. Arabara itzuliz, Urkillo bat topatzen dugu Haraneko Done Bikendin eta gero mendebaldean Urkillo bera Manurgan, Izarran eta Zuia eta Lezamaren arteko mugan. Urkillo hori Urkijo bihurtzen da Pobesen, Aiaran, Laudion eta Okondon. Urkillotik Urkijora goaz Gibillotik Gibijora joan ginen erara, ze Kuartangon aurkitzen dugun Gillarte herria Gibilloarrate izandako baten laburdura gertatzen da eta horren bidez ikusten dugu gaurko Gibijo mendizerra hori Gibillo izan zenaren oinorde.

Asparrenan eta Agurainen goiko malda garratzei deitzeko barga hitza erabiltzen da. Bargagaizto izenak errepikatzen dira Umandia aldean eta Gamelate edo Andoingo harrate ondoko maldetan, batzuren batzuk bargagaizto horiei “bargaristo” deitzen badiete ere.

Saroi izena Elgea-Urkilla mendilerrotik zabaltzen da eta izen hori Urrunagaraino heltzen da Saroa forma hartuta.

Sakana ez da Nafarroara mugatzen. Alaitzan Basasakan ikusten dugu eta Ozetan Artasakana. XVIIIgarren mendean Sakanekosoloa agertzen zen Berrikanon (Zigoitian).

Ahuntzen kume kaskarinek Antxumamendi izena utzi zuten Urabainen, mendebalderago, ordez, Aumategi Larrean.

Zumarrari deitzeko zumar ikusten dugu Agurainen (Zumarburu) eta Zalduondon (Zumarrandi), baina zugar bariantea agertzen zaigu Hermua-Larrean (Zugartegi). Zunhar ez dugu aurkitu Araban, baina badago Zunarro toponimo bat Errioxako Ezkarain, Zumarral beste batekin.

Pagoari so eginez gero, Arabako lur azaleraren ehuneko hamarra pago basoek betetzen dutelarik, pagoaren izena daramaten toponimo nabari batzuk aurkitzen ditugu. Araban, pago eta bago izenak ikusiko ditugu, fago ordea ez, fayo agertu arren (“Fayoeta” XIIIgarren mendean; euskarazko?, erromantzezko?).

Arabako ekialdean kokatzen bagara, Entziaren mendizerran eta Nafarroako mugaren ondo-ondoan Bagaio basoa topatzen dugu. Gipuzkoako Ataungo mendian eta nafar mugatik gertu hau ere, Iraio bat dago; harantzago, Tolosako eremuko hegoaldean Bedaio auzoa izango dugu. Entziara berriro itzuliz eta lehengo Bagaio hartatik mendebalderantz joanez, Legaire larreak pasatuz eta Lautada aldera amildegi gaineratik goratzen den haitz bat Baio izenarekin ezagutzen dugu gaur egun. Nire susmoa da Baio izen hori Bagaio baten laburdura dela, holako bilakaera fonikoaren bidez: Bagaio, Baaio eta azkenean, euskararen esanahia galdua, bi “a” horiek “a” batera pasatuz, Baio.

Entzia-Iturrieta mendikatetik jarraituz, Ibisate parean Bagaduia dago. Hortik hego-mendebaldera salto eginez, Lagran-Laño arteko Jaundel mendian Bagatzederra izeneko basoa aurkitzen dugu. Horrela, Bagatzederra, idazten zen XIXgarren mendeko dokumentuetara arte. Bagatzederra zabal hori gure egunotan fisikoki mantentzen da, baina izena mordoilotu diote eta gaur “Cabezaerra” deritzate.

Pagoeta herritik pasatuz, XIIIgarren mendean “Fayoeta” izenez idatzita agertzen zenetik abiatuz, Lautada aldera, Gasteiz ondoko Gometxa ostean igotzen den Mendizorrotzeko magaleko bularrean Pagaduia izeneko basoa ikusten dugu, artadoi eta harestien gaineratik pagoen adaburuak altxatuz. Izen bera, Pagadui edo Pagaduia, Landan eta Madarian errepikatzen da.

Bagoeta, basoa eta ibaia, Legutiano aldean dago, Espainiako Geografiazko Institutuko mapetan “Baguetas” ez-izen desitxurosoan itsustuta. Pagoeta, berriz, Elgeako mendietan, Etxagoien eta Muruan (Zigoitian) eta baita Okondon ere.

Bagatza Izarra, Untzaga eta Arespalditzan aurki dezakegu eta Pagatza, aldiz, Apodaka, Bitoriano, Lukiano, Baranbio eta Amurrion.

Haritz, haretx, lizar, lexar, ezki, ezku, azpil, maspil, urritz, urretx, urrutx, landare izenen erdi eta mendebaleko barianteak Araban bertan topatzen ditugu, gehienetan izenen muga nabariena Gasteiztik ekialderanzko meridioetan kokatzen delarik.

Dena dela, mugak askotan igarokor gertatu dira eta hor gauzka toponimia arabarrak asetzen ez zaigun jakin egarriz hartuta.

Gasteizen 2009ko apirilaren 24an

Manu Ruiz Urrestarazu